

Євген Ковальов

ІСТОРІЯ КИЄВА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Київ — найстарше українське місто,
споконвічна українська столиця,
та й на цілому світі мало
таких стародавніх міст, як воно...

Грушевський М.
Стаття «Київ» у газеті «Село» (1910 р.)

Статтю присвячено репрезентації проблем політичної, соціальної, економічної та культурної історії Києва у наукових працях українського історика та громадського діяча Михайла Грушевського (1866–1934). Показано, що вчений осмислив київську минувшину в контексті української національної історії. Доволі важливе місце в його історичній концепції посідала тема Києва як традиційного центру України. Усе це обумовлювалося орієнтованістю М. Грушевського на ідеологічне обґрунтування формування модерної української нації засобами історичної науки.

Ключові слова: Михайло Грушевський, історія Києва, українська історіографія.

Київська тематика посідала доволі важливе місце у колі наукових зацікавлень Михайла Грушевського. Це було обумовлено громадсько-політичними переконаннями вченого, адже він ще з юності вважав Київ головним осередком українського національно-культурного руху¹. До того ж, цілком слушною видається думка С. Плохія, вельми проникливого дослідника спадщини М. Грушевського, що «за інтелектуальним вишколом і психологією він безперечно був продуктом київської культурної та наукової атмосфери»².

Інтерес до київської минувшини виник у М. Грушевського ще у гімназичні роки, завдяки знайомству з розвідками Володимира Антоновича, якого він згодом обере своїм наставником у Київському університеті, — «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569)» та «Паны Ходьки, воротилы городского самоуправления в Киеве в XVI и XVII ст.», опублікованими 1882 р. у перших номерах «Киевской старины»³. Першою своєю зрілою науковою працею М. Грушевський вважав «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца

XIV столетия» — монографію, написану під час університетських студій у Києві та видану 1891 р.⁴ Пізніше він присвятив київській тематиці низку спеціальних розвідок, звертався до неї у своїх фундаментальних працях — «Історії України-Руси» й «Історії української літератури» та у науково-популярних виданнях — «Очерке истории украинского народа», «Ілюстрованій історії України» та ін., знався на проблемах політичної, соціальної, економічної, культурної історії Києва, історичній топографії міста, приділяв чималу увагу джерелам та історіографії киевознавства.

Доробок М. Грушевського з осягнення київської минувшини вже привертав увагу науковців⁵. Серед них варто відзначити київського історика-краєзнавця Л. Добровольського. Ще на студентській лаві, потоваришувавши з М. Грушевським, він брав участь у діяльності очолюваних ним наукових установ⁶. У ювілейному збірнику, виданому 1928 р. з нагоди 60-річчя від дня народження М. Грушевського та 40-х роковин його наукової діяльності, Л. Добровольський

¹ Грушевський М. Автобіографія / М. Грушевський // За ред. Л. Винара. — Нью-Йорк ; Мюнхен ; Торонто, 1981. — С. 9.

² Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. — К., 2011. — С. 66.

³ Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. — 1988. — № 12. — С. 120.

⁴ Грушевський М. Автобіографія. — С. 10.

⁵ Панькова С. Грушевський Михайло Сергійович / С. Панькова // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. — К., 2005. — Ч. I. — С. 146–162.

⁶ Левченко В. Маловідомі спогади про М. Грушевського / В. Левченко // Український історик. — 2002. — № 1–4 (152–155). — С. 402–415.

опублікував розвідку «Київщина та Київ у працях М.С. Грушевського»⁷. Це ґрунтовний бібліографічний огляд з вельми цікавою історіографічною аналітикою. Тут йдеться про жанрову і тематичну розмаїтість київознавчих текстів М. Грушевського (монографії, статті, рецензії, біографічні нариси та некрологи, бібліографічні замітки, белетристика тощо). Л. Добровольський виявив «києвознавчий елемент» в узагальнюючих працях М. Грушевського — «Історії України-Руси» й «Історії української літератури». Застосувавши метод контент-аналізу, він визначив питому вагу києвознавчої проблематики у цих текстах, встановивши, що ці кількісні показники, тобто частота згадок про Київ та Київщину, є індикатором значущості Києва в різні історичні періоди в концепції української історії М. Грушевського. З позицій бібліографії та історіографії (зокрема, методології історіографічних досліджень) ця розвідка Л. Добровольського, безперечно, зберігає неабияку наукову цінність для всіх, хто студіює творчу спадщину М. Грушевського. Поява цієї роботи є свідченням заслуженого визнання авторитетності М. Грушевського як дослідника-києвознавця в українській науковій спільноті ще за його життя.

Тож «києвознавчий елемент» у науковому доробку М. Грушевського є важливою історіографічною проблемою, до якої зверталися та ще звертатимуться дослідники. **Метою нашої розвідки** є з'ясування на підставі києвознавчих текстів М. Грушевського ролі Києва в його концепції історії України у контексті історіографічного процесу кінця ХІХ — першої третини ХХ ст.

В історіософській концепції М. Грушевського велике значення мав географічний детермінізм⁸. Природними особливостями Середнього Подніпров'я пояснював він те, що саме цей терен став «правітчиною» українського народу⁹. Провідним фізико-географічним чинником історії України М. Грушевський вважав річки, передусім Дніпро — головну водно-комунікаційну артерію Східної Європи. Київ, на його думку, тривалий час залишався найбільшим східноєвропейським міським осередком, саме завдячуючи тому,

що був «натуральним центром» або «вузлом» Дніпровської річкової системи¹⁰.

З точки зору М. Грушевського, важливою обставиною розвитку «Київського вузла» було його розташування на межі двох природних зон — лісової та степової. Лісові терени М. Грушевський вважав простором «консервативним», «сховищем, резервуаром», де українська людність могла рятуватися від небезпечних степовиків¹¹. Проте степ, з'єднаний з морем, оцінювався ним як важливий комунікаційний простір, що уможлилював активні контакти з високорозвиненими культурами Європи та Азії¹². На ментальній мапі України у М. Грушевського ліс, степ та море сполучалися в єдину систему Дніпром¹³, що посилювало значення «Київського вузла».

На прикладі географічного детермінізму виявляється певна телеологічність історичної концепції М. Грушевського, що прагнув довести неминучість перетворення Києва на «історичний український центр», бо, мовляв, так було визначено самою природою. Тож наука, стверджував він, виявила «всю, так би сказати — фізичну передумовленість історичної ролі сього великого східно-європейського вузла»¹⁴.

Географічний детермінізм в історіософській концепції М. Грушевського можна пояснити позитивістським об'єктивізмом, що належав до провідних методологічних принципів його дослідницької стратегії. Взагалі це відповідало тогочасному стану позитивістської історико-соціологічної думки. Велике значення природним чинникам історії надавав, зокрема, британський вчений Г.Т. Бокл, твори якого М. Грушевський студіював у 1891–1892 рр., залишивши про це згадки у своїх щоденникових нотатках¹⁵.

Отже, Київ, на думку М. Грушевського, мав найліпші природні передумови, щоб стати «історичним українським центром». Тому у київській минувшині фокусувався український історичний процес, вона набувала виняткової важливості. Винятковість ця підкреслювалася, приміром, твердженням про особливу давність київських старожитностей — М. Грушевський наголошував, що палеолітичні археологічні пам'ятки Києва є найдавнішими у Східній Європі (з ними він

⁷ Добровольський Л. Київщина та Київ у працях М.С. Грушевського / Л. Добровольський // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. — К., 1928. — Ч. 1. — С. 410–427.

⁸ Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — К., 1991. — Т. І. — С.8. «Физические условия украинской территории имели вообще огромное значение в развитии её культурной жизни и колонизации», — відзначає М. Грушевський (див.: Украинский народ в его прошлом и настоящем. — СПб., 1914. — Т. 1. — С. 39).

⁹ Там само. — С. 11.

¹⁰ Грушевський М. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла / М. Грушевський // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. — К., 1926. — С. 1–23.

¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — С. 12.

¹² Грушевський М. Степ і море в історії України / М. Грушевський // Український історик. — 1991–1992. — № 110–115. — С. 59–60.

¹³ Там само.

¹⁴ Грушевський М. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла. — С. 5.

¹⁵ Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.) / М. Грушевський. — К., 1997. — С. 146–148.

був обізнаний за публікаціями В. Антоновича, Х. Вовка та В. Хвойки)¹⁶.

Утворення комунікаційного вузла у Середньому Подніпров'ї М. Грушевський відносив до мідного віку (халколіту, III тис. до н.е.), пов'язуючи це з активними контактами археологічних культур на цій території¹⁷. Важливою проблемою для нього було з'ясування етнічної приналежності населення Середнього Подніпров'я, передусім встановлення часу появи тут слов'ян. В «Історії України-Руси» (1898 р.) вчений охарактеризував цей терен як освоєний слов'янами віддавна, бо, зокрема, згаданих Геродотом андрофагів та амадоків, відомих Птолемею, вважав слов'янськими мешканцями Середнього Подніпров'я. Однак пізніше, у розвідці «Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла» (1926 р.), він не висловлювався уже так категорично про слов'янське походження Києва, схилившись до думки, що велике міське поселення на київському терені напевно існувало ще задовго до розселення слов'ян у Середньому Подніпров'ї¹⁸. Утім, М. Грушевський послідовно заперечував ототожнення Києва з якимись конкретними неслов'янськими античними населеними пунктами, зокрема зі згаданим у скандинавських сагах «Дніпровим містом» готів¹⁹.

Визнавши дослов'янське походження Києва як міста і комунікаційного осередку, М. Грушевський з великою увагою поставився до гіпотези антикознавця М.І. Ростовцева про позитивне значення античних причорноморських степових держав — Кіммерії та Скіфії — для культурного піднесення Середнього Подніпров'я, де завдяки їм буцімто виникла мережа квітухих торгівельних міст, пов'язаних з середземноморським еллінським світом. М.І. Ростовцев вважав, що ці міста, в тому числі й те, що зватиметься згодом «Киевом», впродовж V–VI ст. н.е. були опановані слов'янами і стали підґрунтям для утворення Руської держави²⁰. М. Грушевський розглянув розвідку М.І. Ростовцева на цю тему в доволі різкій за критичністю рецензії, опублікованій у журналі «Україна» 1925 р.²¹, проте у статті «Порайонне історичне дослідження України і обслідування

Київського узла» визнав, що ця гіпотеза «змушує ще глибше застановитися над впливами симбіозу міста і степу в тих часах, що попередили формацію українських політичних і громадських відносин»²².

Власні міркування щодо значущості степових впливів на розвиток Київщини М. Грушевський докладно виклав у першому томі своєї «Історії української літератури», опублікованому 1923 р. Він стверджував, що впродовж IV–IX ст., під тиском агресивних кочовиків, слов'янське населення з Чорноморсько-Дунайського регіону відступило на північ, зокрема до Середнього Подніпров'я. Вихідці з причорноморських степів були носіями високорозвинених культурних традицій, що стали основою для подальшого поступу Києва. Ця хвиля переселенців з півдня, за словами М. Грушевського, «принесла, а як не принесла наново, то підлила нової енергії до міського життя, організації міських громад, купецьких товариств, військово-торговельних підприємств»²³.

У Середньому Подніпров'ї південна чорноморська степова культурна течія зустрілася з північним впливом — «новгородсько-варязьким» і, на думку М. Грушевського, нейтралізувала його, — «не дала запанувати занадто сильно над наддніпрянським життям»²⁴. Будучи антинорманістом, М. Грушевський не визнавав вирішальної ролі скандинавів-варягів у творенні Руської держави з осередком у Києві²⁵. Щодо цього він зазначав: «Київ не став ні норманською колонією, як французька Нормандія або норманські князівства Італії, ні новгородською провінцією. Варязький елемент дуже багато зробив для будови київської держави — її сили поширення, підбою, панування, але держава стала київською, бо зачеркнені варязькими дружинами рамці київського поширення були заповнені місцевим елементом, вихованим на чорноморським ферменті»²⁶. Антинорманізм М. Грушевського корінився у небажанні ставити під сумнів апріорну східнослов'янську автохтонність киево-руської державності. Тому Київ для нього був столицею племені полян, а Київщина «споконовічно» називалася Руссю²⁷.

¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — С. 30–31; Грушевський М. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла. — С. 6.

¹⁷ Грушевський М. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла. — С. 12–13.

¹⁸ Там само. — С. 17.

¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — С. 149–150, 543–546.

²⁰ Див. стислий виклад цієї гіпотези: Ростовцев М.И. Происхождение Киевской Руси // Современные записки. — 1921. — Ч. III. — С. 142–149.

²¹ Грушевський М. Рец. на: М.И. Ростовцев «Эллинизм и иранство на юге России» та ін. // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 151–156.

²² Грушевський М. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла. — С. 9.

²³ Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. — К., 1993. — Т. I. — С. 96.

²⁴ Там само. — С. 96.

²⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — С. 602–624.

²⁶ Грушевський М. Історія української літератури. — С. 100.

²⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — С. 188–192. М. Грушевський посутньо зводив «норманську теорію» до мовознавчої проблеми походження лексеми «Русь», що взагалі характерно для тривалої дискусії між

Проблема походження і ролі міст у Руській державі посіла важливе місце в історичній концепції М. Грушевського. Він був прихильником торгівельної теорії, згідно з якою східнослов'янські міста утворювалися і розвивалися як осередки торгівлі та виникали на торгівельних шляхах. Руська державність постала для охорони цієї торгівельної діяльності, а панівною соціальною силою стала «купецько-дружинна» верства на чолі з князями. Тож у Києві, за словами М. Грушевського, «вічно кипіла торговельна робота, використовуючи політичну організацію Руської держави і з свого боку впливаючи на неї»²⁸. Київ став осередком Руської держави саме через своє провідне значення у східноєвропейській торгівлі²⁹.

Торгівельна теорія походження міст і державності Русі мала міцні позиції у російській історіографії кінця XIX ст. Найбільший внесок в її опрацювання зробив В.О. Ключевський³⁰. Тому М. Грушевський в оцінці торгівельних міст як найважливішого чинника утворення руської державності залишався у межах тогочасного російського історіографічного дискурсу, полемізуючи з А.Є. Пресняковим і М.О. Рожковим, що применшували, як йому здавалося, значення торгівлі в давньоруській історії³¹.

М. Грушевський уявляв давньоруську Київщину як систему або союз міст, а точніше міських громад, на чолі з Києвом. Ця урбаністична структура утворилася на полянській племінній територіальній основі під проводом князівсько-дружинної верстви. Вона складалася з головного міста — Києва і залежних від нього «пригородів» — Вишгорода, Білгорода, Василева та міст Поросся. Аналогічний устрій склався і на інших східнослов'янських теренах. Таким чином виникли «землі-волості»³². Земля як ієрархізована система міст була для М. Грушевського засадничою формою давньоруського соціально-політичного ладу.

Для аналізу давньоруської соціальної історії М. Грушевський користувався дуальною моделлю, в якій протиставлялися громадський та дружинний складники, вічове самоврядування і князівська влада, земський демократизм та купецько-землевласницька плутократична аристократія. Такий дуалістичний суспільно-політичний лад він називав громадсько-дружинним або дружинно-вічовим. В «Очерке истории Киевской

«норманістами» й «антинорманістами», аж до останнього часу.

²⁸ Там само. — С. 303.

²⁹ Там само. — С. 304.

³⁰ Ключевский В. Боярская дума древней Руси / В. Ключевский. — М., 1882. — С. 22.

³¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — С. 397–398.

³² Там само. — С. 364–365, 390–392.

земли...» М. Грушевський зазначав: «суверенна громада, що охоплює всю землю, й одноосібна влада, що спирається на дружину, складають два елементи, два фактори, що обумовлюють цей лад»³³. Історію Київщини XI — середини XIII ст. він розглядав саме з цієї точки зору. На цій засаді ґрунтується його періодизація історії Київщини домонгольської доби. М. Грушевський вважав, що від правління Ярославічів і до смерті Мстислава Володимировича 1132 р. Київ був політичним центром Руської держави, його князі переймалися «збиранням земель» під своєю владою, а князівсько-дружинна сила панувала над громадою. Наступний період він обмежував 1132–1169 рр., від смерті Мстислава і до погрому Києва військом Андрія Боголюбського. На цей час припало зростання політичної ваги київської громади на тлі змагання князів за київський престол. На 1169–1237 рр., до монгольської навали, прийшовся період занепаду політичного значення Києва у зв'язку із зростанням нових центрів — Галича та Володимира-на-Клязьмі, а також суттєвого зменшення активності земства («воно, — зауважує М. Грушевський, — немовби уходить у себе»)³⁴.

У XII ст., з розпадом Руської держави на низку земель з власними князівськими династіями, на Київщині також проявилася тенденція до утворення окремого князівства — «окремого, замкненого політичного тіла»³⁵. Проте цього не сталося — на київському престолі не вдалося закріпитися якійсь князівській династії. М. Грушевський пояснював неспроможність Київщини перетворитися на окреме князівство винятковим становищем Києва — передусім його традиційним столичним статусом, що спричиняв затягу боротьбу князів за київський престол. Неможливість досягти політичної стабільності та утворити Київське князівство з власною династією, — ця, за висловом М. Грушевського, «особлива доля Києва» на тлі інших руських земель, — означала глибоку кризу суспільно-політичного ладу, заснованого на пануванні князівсько-дружинної верстви. В «Очерке истории Киевской земли...» М. Грушевський з позицій народницької історіографії різко засудив цю верству за брак конструктивності в політиці та нехтування інтересами громади³⁶.

Початок піднесення Києва як головного політичного та економічного осередку Східної Європи М. Грушевський відносив до X ст., тобто до часу утворення Руської держави, столицею якої став Київ. Панівне становище на

³³ Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — К., 1891. — С. 301.

³⁴ Там само. — С. 59–60.

³⁵ Там само. — С. 325.

³⁶ Там само. — С. 419–420.

східнослов'янських теренах Київ зберігав, на його думку, принаймні до середини або навіть третьої чверті XII ст.³⁷ Однак в історичній концепції М. Грушевського Київ осмислюється не лише як державний осередок, але і як культурний центр Давньої Русі. Зосередження уваги на культурному значенні Києва обумовлювалося принциповою переконаністю М. Грушевського у визначальній ролі соціально-культурних чинників в українській історії³⁸. В «Історії України-Руси» він зазначив: «Історичні обставини зробили з Києва не тільки політичний, але й духовний, культурний центр давньої Русі»³⁹. До монгольської навали Київ був головним релігійним осередком східнослов'янського православ'я. Саме тут заклалися традиції руського чернецтва («се й надало Київ значінне “руського Єрусалима”, яке він задержав і доси», — пише М. Грушевський)⁴⁰. Не менш важливим було значення домонгольського Києва для розвитку літератури, права та мистецтва. Жодне інше місто тогочасної Східної Європи, на думку М. Грушевського, не могло навіть наблизитися до Києва щодо «грандіозності, численности й багатства його архітектурних пам'яток»⁴¹.

В «Історії України-Руси» М. Грушевський стверджував, що культурний розквіт Києва припав на XI–XII ст.⁴², а занепад розпочався з другої половини XII ст., ознакою чого він вважав, зокрема, припинення монументального церковного будівництва⁴³. В «Історії української літератури» М. Грушевський уточнив своє ставлення до проблеми періодизації розквіту і занепаду Києва як давньоруського культурного осередку. Він зазначив, що період з 20-х рр. XI ст. до 30-х рр. XII ст., від Ярослава Мудрого і до Мстислава Великого, є добою «першого київського розквіту»⁴⁴. Після цього, попри ослаблення політичного та економічного значення Києва, настав «золотий вік староруської творчості», що тривав з 1130-х рр. до монгольської навали. То був час, коли, за словами М. Грушевського, Київ усе ще залишався найважливішим культурним вогнищем для України-Русі⁴⁵. Принагідно він звернув увагу на нерівномірність політичних та соціально-економічних процесів з розвитком культури: «як

то часто буває, доба попереднього економічного і політичного розквіту приготує літературні засоби і виховує таланти, які вповні проявляють себе аж пізніше, по тім, як та економічно-політична база вже ослабла цілком»⁴⁶.

Значення монгольської навали, її вплив на долю Києва і загалом України-Русі, — це були ключові проблеми історичної концепції М. Грушевського. Розгром, вчинений монгольським військом у 1240 р., звів нанівець значення Києва як політичної столиці Русі та прискорив його занепад як культурного осередку⁴⁷. Проте ще в «Очерке истории Киевской земли...» М. Грушевський, слідом за М.О. Максимовичем, А.А. Котляревським, В.Б. Антоновичем, заперечив висунуте М.П. Погодіним, а згодом підтримане А.І. Соболевським, твердження про буквальне спустошення Київщини під час монгольської навали. Він вважав, що цілковитого знищення киян монгольськими завойовниками не сталося, і місто продовжувало існувати, хоча й переживало занепад⁴⁸.

Питання про масштабність монгольського розгрому набуло особливо важливого значення для української історіографії, бо від відповіді на нього залежало визначення етнокультурного характеру Давньої Русі. М.П. Погодін та А.І. Соболевський стверджували, що до монгольської навали на Київщині мешкало російське («великоруське») населення, а українці («малоруси») з'явилися тут лише після монгольського спустошення, тоді як їх українські опоненти це заперечували, наголошуючи, що предки українців населяли Середнє Подніпров'я задовго до середини XIII ст. Дискусія про значущість монгольської навали стала змаганням за киево-руську спадщину між російською та українською історіографіями у контексті творення модерних східнослов'янських націй⁴⁹.

М. Грушевський відкидав також твердження про «загальнооруський» («общерусский») характер домонгольської київської культури. Про це йшлося, зокрема, в його програмовій статті «Звичайна схема «русської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», в якій він виступив із знаменною заявою: «Зрештою, “общерусської” історії й не може бути, як нема “общерусської” народності», а є історії окремих східнослов'янських народів — українців, білорусів, росіян⁵⁰, оголосивши разом з цим київ-

³⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. II. — С. 272.

³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. I. — С. 16–17.

³⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. II. — С. 297.

⁴⁰ Там само. — С. 299.

⁴¹ Там само. — С. 298.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Грушевський М. Історія української літератури. — К., 1993. — Т. II. — С. 57.

⁴⁵ Там само. — С. 58.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. — С. 59.

⁴⁸ Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М. Грушевський. — С. 427–432.

⁴⁹ Докладніше див.: Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке / А. Толочко. — К., 2012. — С. 207–235.

⁵⁰ Грушевський М. Звичайна схема «русської» історії й справа раціонального укладу історії східного

ську домонгольську спадщину «утвором одної народності, українсько-руської»⁵¹. В «Історії української літератури», продовжуючи полемізувати з прихильниками «загальноруської» концепції історії Київської Русі, М. Грушевський писав: «Ми можемо признати їх улюблену тезу про «общерусский» характер київської літератури і культури, особливо доби першого київського розцвіту... Ся доба була общеруською, але в тім значенні, що вся Русь, в широкім розумінні слова, — вся Східна Європа, яка входила в круг політичних і культурних впливів нашого українського центру, жила його політичним і культурним змістом. Та центр був таки український, хоч який він “космополітичний” тоді був»⁵². Таким чином домонгольський Київ було включено до української національної традиції.

Важливим наслідком монгольської навали для Києва М. Грушевський вважав крах дружинно-князівської верстви та утворення демократичного суспільно-політичного ладу, заснованого на громадському самоврядуванні, автономії міської громади під верховенством золотоординських правителів. З позиції народницької історіографії М. Грушевський позитивно оцінював такі соціальні відносини⁵³.

Приєднання Києва до Великого князівства Литовського 1362 р., з точки зору М. Грушевського, істотно не змінило соціокультурного становища у Середньому Подніпров'ї⁵⁴. У складі Литовсько-Руської держави Київ був одним із провідних регіональних політичних та економічних центрів, важливим осередком «руської партії», тобто православної знаті⁵⁵. Культурний занепад Києва, порівняно з домонгольськими часами, М. Грушевський не вважав катастрофічним, зазначаючи, що «в Києві весь сей час культурне життя таки не завмирало до решти; воно тліло під попелом руїни бодай в тих кількох монастирях, що тримались на старих звалищах»⁵⁶. Розгром Києва військом кримського хана Менглі Герая 1482 р., що був, на думку М. Грушевського, більш руйнівним, ніж Батиева навала, не знищив міста, хоча спричинив подальше поглиблення його занепаду. Провину за це М. Грушевський

слов'янства / М. Грушевський // Твори : У 50 томах. — Львів, 2002. — Т. I. — С. 81.

⁵¹ Там само. — С. 77.

⁵² Грушевський М. Історія української літератури. — Т. II. — С. 55.

⁵³ Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — С. 450–470; Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — К., 1992. — Т. III. — С. 171–172.

⁵⁴ Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — С. 470, 502.

⁵⁵ Там же. — С. 503–512.

⁵⁶ Грушевський М. Історія української літератури. — Т. II. — С. 59.

поклав на польсько-литовські правлячі кола, що дало йому підставу заперечити поширену в польській історіографії тезу про Польщу як провідницю та захисницю європейської цивілізації на українських теренах⁵⁷.

Загалом концепт відносності занепаду Києва впродовж XIII–XVI ст. мав доволі важливе значення для М. Грушевського, оскільки у такий спосіб він доводив континуїтет українських соціокультурних традицій, що є наріжним каменем його історичної концепції. До того ж, занепад Києва пов'язувався з відзначеною М. Грушевським загальною стагнацією східноєвропейських міст упродовж XIV–XVII ст., коли в економічних відносинах відбувається зростання питомої ваги сільського господарства, а шляхетський фільварок з його рільництвом поступово бере гору над містом, підриваючи у ньому розвиток ремесла та торгівлі⁵⁸. Принагідно зауважимо, що схожого трактування соціально-економічних процесів на теренах Східної Європи, тобто уявлення про занепад «міської Русі» та зростання значущості землеробства з перспективою утвердження поміщицького господарства, дотримувалися й авторитетні російські історики, що були сучасниками М. Грушевського, — В.О. Ключевський⁵⁹ та М.Н. Покровський⁶⁰. Це означає, що М. Грушевський, заперечуючи «звичайну схему» російської історіографії щодо етнічно-національного розвитку східного слов'янства, мав з нею точки дотику в соціально-економічній проблематиці. Тож без урахування російського історіографічного контексту історична концепція М. Грушевського в усій її повноті залишатиметься незрозумілою.

Значення Києва в історичній концепції М. Грушевського істотно посилюється відколи йдеться про «козацькі часи»: по завершенні «першого відродження» 1580-х–1610-х рр., в якому провідну роль відіграло львівське міщанство, головним осередком українського культурного життя став Київ, де на початку XVII ст. склався союз між православним духовенством і козацтвом, що відтоді перетворилося на рушійну силу національного руху.

М. Грушевський зауважив, що київське культурне піднесення відбулося завдяки вихідцям з Галичини — подвижникам православ'я Єлисею Плетенецькому, Йову Борецькому, Захарії Копистенському («великій київській трійці»), козацькому гетьману Петру Сагайдачному та ін.

⁵⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. IV. — С. 334.

⁵⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VI. — С. 2–3.

⁵⁹ Ключевский В. Курс русской истории / В. Ключевский. — М., 1911. — Ч. I. — С. 26–27.

⁶⁰ Покровский М.Н. Русская история в самом сжатом очерке / М.Н. Покровский. — М., 1933. — С. 26.

Він зазначає: «Було се перше “нашествіє Галичан” на Київ, що під покровом і протекцією гетьмана козацького, також Галичанина, заходили ся культурними засобами Західньої України відродити на київським ґрунті заглушене культурно-національне жите й привернути старій столиці України її давню національну і культурну ролю й значінне»⁶¹. Відтак у національно-культурному русі Львів передав естафету Києву.

Взагалі слід зауважити, що для М. Грушевського, як історика і суспільно-політичного діяча, взаємини Львова з Києвом були темою надзвичайної важливості, адже йшлося про єдність української нації, а він тривожно передбачав можливість культурного розколу між Галичиною і Наддніпрянською Україною. З цього приводу у статті «Галичина і Україна» 1906 р. він писав: «Постійним культурним і національним центром всеукраїнським може бути тільки історичний центр — Київ, всі інші могли бути тільки епізодами. Допомогти концентрації культурної роботи в тім центрі — се обов'язок всіх частей української землі, в тім і Галичини»⁶².

Для М. Грушевського Львів і Київ перебували на кінцях осі, що забезпечувала структурну цілісність українського національного простору, тому з великою уважністю він ставився до прецедентів їх конструктивної взаємодії. Однак він стверджував, що перенесення центру українського національно-культурного руху до Києва на початку XVII ст. суттєво ослабило галицьке українство. Навіть більше, згодом, відколи Київ опинився під владою Московщини, а Галичина залишалася у складі Речі Посполитої, культурні зв'язки між Сходом і Заходом України невинно слабшали, що обернулося колонізацією західноукраїнських теренів⁶³. Крім того, М. Грушевський зауважував, що переміщення осередку української національної культури зі Львова до Києва віддалило Україну від передової на той час протестантсько-реформаційної Європи, зміцнивши православний клерикальний консерватизм⁶⁴. Він наголошував, що у Києві значно слабше, порівняно зі Львовом, відчувалися західноєвропейські культурні впливи. М. Грушевський взагалі зазначав, що розвиток староруської (домонгольської) київської культури обумовлювався візантійськими і близькосхідними стимулами, а імпульси з Західної Європи стали значущими для україн-

ського культурного життя лише з XIII ст., відколи воно зосередилося у Галичині та на Волині⁶⁵. Тобто київське культурне середовище староруських і козацьких часів мало в історичній концепції М. Грушевського певні «орієнтальні» конотації.

М. Грушевський докладно дослідив головні вогнища культурного життя, що постали у Києві на початку XVII ст. — «лаврський гурток» з його видавничою діяльністю і братство з його шкільництвом. Їх культурну значущість він загалом оцінював вельми високо: «Київ по довгим упадку свого церковного житя знов став церковною столицею... Ставав найпершим і найважнішим культурним огнищем на всі українські й білоруські землі... З глухого пограничного кута, непривітного й тривожного форпоста перетворювався він в національну столицю, заразом — в боевий табор відродженого українства, готового до боротьби, до реваншу, до здобування утрачених позицій»⁶⁶.

З великим зацікавленням ставився М. Грушевський до «Могилянської доби» в історії київського культурного осередку. З точки зору народницької історіографії, він засудив Петра Могили з його сподвижниками за «нахил до латино-польської культури» та нехтування «народними традиціями», вважав, що «Могилянська доба» «з становища української національної культури ніяк не була розцвітом, а скоріше дальшим періодом занепаду»⁶⁷. Неоднозначним було його ставлення до Києво-Могилянської академії: визнаючи її безперечно провідне значення для української культури принаймні до середини XVIII ст., він водночас підкреслював клерикально-схоластичний характер тамтешньої освіти, її далекість від передової європейської наукової думки⁶⁸.

Досліджуючи історію повстання під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, М. Грушевський дійшов висновку, що київські інтелектуали мали визначальний вплив на формування ідеологічної програми Хмельниччини. Саме завдяки їм, на його думку, до неї увійшли такі значущі концепти, як боротьба за визволення усього українського народу з-під польського панування і зближення з православною Московщиною. Під їх впливом Б. Хмельницький усвідомив себе провідником національного масштабу, а не тільки репрезентантом інтересів козацької верстви. «Для мене принаймні нема сумніву, — пише М. Грушевський, — що тою лябораторією, де творили ся державні ідеї й програми, котрих відгомони потім долітають до нас з козацьких кругів,

⁶¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VII. — С. 11.

⁶² Грушевський М. Галичина і Україна / М. Грушевський // Твори: У 50 томах. — Львів, 2002. — Т. I. — С. 381.

⁶³ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевский. — К.: Либідь, 1991. — С. 281–285.

⁶⁴ Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. — К., 1995. — Т. VI. — С. 33.

⁶⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. III. — С. 501.

⁶⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 417.

⁶⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — Ч. 2. — С. 99.

⁶⁸ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. — 1991. — С. 298–299.

були в сю пору перед усім київські інтелігентські круги, світські й духовні»⁶⁹.

М. Грушевський звернув увагу на партикуляризм київської міщанської громади за часів Хмельниччини, що проявився у затвердженні московським урядом у 1654 р. її привілеїв, які дозволили їй зайняти самостійне становище щодо козацького уряду. Це, на думку М. Грушевського, унеможливило надалі державну солідарність Гетьманщини і створювало підстави для втручання московської влади в українські справи. «...Привілейовані міста, як Київ, фактично цілком виймаються з влади і присуду козаків.[...] Такий тяжкий удар ідеї нової української державности задавали ці привілейовані міста — котрі козацтво не постаралось увязати з своїм фактичним володінням...», — зазначає М. Грушевський⁷⁰.

У ХІХ ст., у добу, що називалася М. Грушевським «Українським відродженням», Київ, на його думку, знову стає центром українського національного руху. Він пов'язував це з Київським університетом, що був центром тяжіння для української інтелігенції. У 1840-х рр. Київ, з точки зору М. Грушевського, набуває значення центру творення української національної ідеології. Йдеться про Кирило-Мефодіївське братство, члени котрого здійснили, за словами М. Грушевського, першу спробу «теоретичного формулювання української ідеї в політичній і громадській сфері в дусі прогресу і свободи»⁷¹. Згодом, на початку 1870-х рр., київська громада стверджується як провідний осередок українського національного руху. Характерною її рисою М. Грушевський вважав схильність до українознавчих досліджень⁷². Зрештою, Київ для М. Грушевського є головним вогнищем Української революції та національно-визвольних змагань 1917–1918 рр.⁷³

М. Грушевський використав багатющі київські науково-освітні традиції для обґрунтування багатовікового культурного континуїтету української історії, а це, як уже зазначалося, була одна з провідних ідей у його історичній концепції. Цій важливій для нього темі він присвятив розвідку «Три академії», опубліковану 1930 р.⁷⁴. Поняття «академія» М. Грушевський тут вживав для означення культурного центру. Він вважав, що в історії Києва тричі виникали такі осередки: «Академія Ярослава», «Київський Атенеї» ХVІІ–ХVІІІ ст.

⁶⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — Ч. 3. — С. 128.

⁷⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 851–852.

⁷¹ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — 1991. — С. 317.

⁷² Там само. — С. 331.

⁷³ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. — К.: Наукова думка, 1992. — С. 500.

⁷⁴ Грушевський М. Три академії / М. С. Грушевський // Український історик. — 1983. — № 2–4 (78–80). — С. 135–148.

(Кієво-Печерська лавра і Кієво-Могилянська академія) та, зрештою, Всеукраїнська академія наук (ВУАН). М. Грушевський стверджував, що між ними існував генетичний зв'язок, що це були, за його словами, «вузлові академічні пункти в історії українського життя і ширше — східноєвропейської й євразійської цивілізації»⁷⁵.

М. Грушевський, крім усього іншого, дбав про інституціональний розвиток київського краєзнавства. За його задумом студії з історії Києва повинні були стати важливим складником історичного районознавства — наукового напрямку, що мав на меті комплексне (історичне, господарське, природниче тощо) дослідження регіонів України. За ініціативою М. Грушевського у ВУАН у 1924 р. було засновано комісії порайонного дослідження історії України, поміж яких була й комісія Києва і Правобережної України⁷⁶. Її утворення М. Грушевський обґрунтував назрілою необхідністю систематичного дослідження історичної топографії, археології, пам'яток мистецтва, соціально-економічної та культурної історії Києва⁷⁷. Працювала вона доволі плідно. Значним здобутком став у 1926 р. вихід друком наукового збірника «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», в якому М. Грушевський опублікував свою статтю «Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла». За участю М. Грушевського випрацьовувався план видання путівника по Києву (цю важливу працю було опубліковано за редакцією Федора Ернста 1930 р. під назвою «Київ: Провідник»)⁷⁸. Києвознавство стало одним із пріоритетів у наукових студіях київської історичної школи М. Грушевського, що склалася під його керівництвом на науково-дослідній кафедрі історії України при ВУАН. Він планував заснування у Києві муніципального музею і створення киевознавчої наукової періодики⁷⁹. Таким чином, як цілком слушно вважає дослідниця спадщини М. Грушевського Світлана Панькова, під егідою ВУАН мав утворитися «унікальний киевознавчий академічний центр»⁸⁰.

⁷⁵ Там само. — С. 148.

⁷⁶ Папакіна Т. Документи Інституту рукопису НБУВ як джерело до вивчення діяльності Комісії дослідження Києва та Правобережжя при ВУАН (1924–1932) / Т. Папакіна // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. — К., 2001. — Вип. 3. — С. 334–346.

⁷⁷ Вербиленко Г. А. Комісії порайонного дослідження історії України при ВУАН: створення, функції, архів / Г. А. Вербиленко // Український історичний журнал. — 2008. — № 6. — С. 48.

⁷⁸ Папакіна Т. Документи Інституту рукопису НБУВ як джерело до вивчення діяльності Комісії дослідження Києва та Правобережжя при ВУАН (1924–1932). — С. 340.

⁷⁹ Панькова С. Грушевський Михайло Сергійович / С. Панькова // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. — К., 2005. — Ч. 1. — С. 155–157.

⁸⁰ Там само. — С. 157.

На жаль, винищення тоталітарною радянсько-більшовицькою владою наукових інституцій, якими керував М. Грушевський, надовго загальмувало розвиток історичного киевознавства.

Отже, М. Грушевський вмонтував кийську минувшину в український національний

історичний гранд-наратив. Для нього доволі багато важив концепт «центральності», «столичності» Києва, що обумовлювалося прагненням обґрунтувати засобами історіографії роль Києва як провідного осередку модерного українського національного руху.

ДЖЕРЕЛА

1. Вербиленко Г.А. Комісії порайонного дослідження історії України при ВУАН: створення, функції, архів / Г.А. Вербиленко // Український історичний журнал. — 2008. — № 6. — С. 46–57.
2. Грушевський М. Автобіографія / М. Грушевський // За ред. Л. Винара. — Нью-Йорк ; Мюнхен ; Торонто, 1981. — 48 с.
3. Грушевський М. Галичина і Україна / М. Грушевський // Твори : У 50 томах. — Львів : Світ, 2002. — Т. I. — С. 376–382.
4. Грушевський М. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // Твори : У 50 томах. — Львів : Світ, 2002. — Т. I. — С. 75–82.
5. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / М.С. Грушевський. — К. : Наукова думка, 1992. — 544 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. — К. : Наукова думка, 1991–2000.
7. Грушевський М. История украинского народа / М. Грушевский // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — СПб. : Тип. Тов.-ва «Общественная польза», 1914. — С. 38–360.
8. Грушевський М. Історія української літератури : В 6 т., 9 кн. / М. Грушевський. — К. : Либідь, 1993–1996.
9. Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М. Грушевский. — К. : Тип. Университет Св. Владимира, 1891. — 520 с.
10. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевский. — К. : Либідь, 1991. — 400 с.
11. Грушевський М.С. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла / М. Грушевський // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. — К. : Держвидав України, 1926. — С. 1–23.
12. Грушевський М. Рец. на: М.И. Ростовцев «Эллинизм и иранство на юге России» та ін. / М. Грушевський // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 151–156.
13. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. — 1988. — № 12. — С. 116–139.
14. Грушевський М. Степ і море в історії України / М. Грушевський // Український історик. — 1991–1992. — № 110–115. — С. 54–68.
15. Грушевський М. Три академії / М. Грушевський // Український історик. — 1983. — № 2–4 (78–80). — С. 135–148.
16. Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.) / М.С. Грушевський. — К., 1997. — 261 с.
17. Добровольський Л. Київщина та Київ у працях М.С. Грушевського / Л. Добровольський // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. — К., 1928. — Ч. 1. — С. 410–427.
18. Ключевский В. Боярская дума древней Руси / В. Ключевский. — М. : Тип. б. Миллера, 1882. — 554 с.
19. Ключевский В. Курс русской истории / В. Ключевский. — М., 1911. — Ч. 1. — 464 с.
20. Левченко В. Маловідомі спогади про М. Грушевського / В. Левченко // Український історик. — 2002. — № 1–4 (152–155). — С. 402–415.
21. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. — К. : Критика, 2011. — 600 с.
22. Панькова С. Грушевський Михайло Сергійович / С. Панькова // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. — К., 2005. — Ч. 1. — С. 146–162.
23. Папакіна Т. Документи Інституту рукопису НБУВ як джерело до вивчення діяльності Комісії дослідження Києва та Правобережжя при ВУАН (1924–1932) / Т. Папакіна // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. — К., 2001. — Вип. 3. — С. 334–346.

24. Покровский М.Н. Русская история в самом сжатом очерке / М.Н. Покровский. — М. : Партиздат, 1933. — 544 с.
25. Ростовцев М.И. Происхождение Киевской Руси / М.И. Ростовцев // Современные записки. — 1921. — Ч. III. — С. 142–149.
26. Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке / А. Толочко. — К. : Laurus, 2012. — 256 с.

REFERENCES

1. Verbylenko H.A. Komisii poraionnoho doslidzhennia istorii Ukrainy pry VUAN: stvorennia, funktsii, arkhiv / H.A. Verbylenko // Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal. — 2008. — № 6. — S.46–57.
2. Hrushevskiy M. Avtobiohrafia / M. Hrushevskiy / Za red. L. Vynara. — New York ; Munich ; Toronto, 1981. — 48 s.
3. Hrushevskiy M. Halychyna i Ukraina // Tvory: u 50 t. — Lviv : Svit, 2002. — T. 1. — S. 376–382.
4. Hrushevskiy M. Zvychaina skhema «russkoi» istorii i sprava ratsionalnoho ukladu istorii skhidnoho slovianstva / M. Hrushevskiy // Tvory: u 50 t. — Lviv : Svit, 2002. — T. 1. — S. 75–82.
5. Hrushevskiy M.S. Iliustrovana istoriia Ukrainy / M.S. Hrushevskiy — K. : Naukova dumka, 1992. — 544 s.
6. Hrushevskiy M. Istoriiia Ukrainy-Rusy : v 11 t., 12 kn. / M. Hrushevskiy. — K. : Naukova dumka, 1991–2000.
7. Hrushevskiy M. Istoriiia ukrainskogo naroda / M. Hrushevskiy // Ukrainskyy narod v ego proshlom i nastoiashchem. — SPb. : Typ. tov-va «Obshchestvennaia polza», 1914. — S. 38–360.
8. Hrushevskyy M. Istoriiya ukraiyins'koyi literatury : v 6. t., 9. kn. / M. Hrushevskyy. — K. : Lybid, 1993–1996.
9. Grushevskiy M. Ocherk istorii Kievskoy zemli ot smerti Yaroslava do kontsa XIV stoletiiia / M. Grushevskiy. — K. : Typ. Unyversytet Sv. Vladimira, 1891. — 520 s.
10. Grushevskiy M.S. Ocherk istorii ukrainskogo naroda / M.S. Grushevskiy. — K. : Lybid, 1991. — 400 s.
11. Hrushevskiy M. Poraionne istorychne doslidzhennia Ukrainy i obsliduvannia Kyivskoho uzla / M. Hrushevskiy // Kyiv ta yoho okolystia v istorii i pamiatkakh. — K. : Derzhvydav Ukrainy, 1926. — S. 1–23.
12. Hrushevskiy M. Rets. na: M.I. Rostovtsev «Ellinstvo i iranstvo na yuge Rossii» ta in. / M. Hrushevskiy // Ukraina. — 1925. — Kn. 4. — S. 151–156.
13. Hrushevskiy M. Spomyny / M. Hrushevskiy // Kyiv. — 1988 — № 12. — S. 116–139.
14. Hrushevskiy M. Step i more v istorii Ukrainy / M. Hrushevskiy // Ukrayinskyi istoryk. — 1991–1992. — № 110–115. — S. 54–68.
15. Hrushevskiy M. Try akademii / M. Hrushevskiy // Ukrainskyy istoryk. — 1983. — № 2–4 (78–80). — S. 135–148.
16. Hrushevskiy M.S. Shchodennyk (1888–1894 rr.) / M.S. Hrushevskiy. — K., 1997. — 261 s.
17. Dobrovolskyy L. Kyivshchyna ta Kyiv u pratsiakh M.S. Hrushevskoho / L. Dobrovolskyy // Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akademika Mykhaila Serhiiovycha Hrushevskoho. — K., 1928. — Ch. 1. — S. 410–427.
18. Klyuchevskiy V. Boiarskaia дума drevney Rusi / V. Klyuchevskiy. — M. : Typ. b. Millera, 1882. — 554 s.
19. Klyuchevskiy V. Kurs russkoi istorii / V. Klyuchevskiy. — M., 1911. — Ch. 1. — 464 s.
20. Levchenko V. Malovidomi spohady pro M. Hrushevskoho / V. Levchenko // Ukrainskyy istoryk. — 2002. — № 1–4 (152–155). — S. 402–415.
21. Plokhii S. Velykyi peredil. Nezvychaina istoriia Mykhaila Hrushevskoho / S. Plokhii. — K. : Krytyka, 2011. — 600 s.
22. Pankova S. Hrushevskiy Mykhailo Serhiiovych / S. Pankova // Vydadni diiachy nauky i kultury Kyieva v istoryko-kraieznavchomu rusi Ukrainy. Biohrafichniy dovidnyk. — K., 2005. — Ch. 1. — S. 146–162.
23. Papakina T. Dokumenty Instytutu rukopysu NBUV yak dzherelo do vyvchennia diialnosti Komisii doslidzhennia Kyieva ta Pravoberezhzhia pry VUAN (1924–1932) / T. Papakina // Arkhivoznavstvo. Arkheohrafia. Dzhereloznavstvo: Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats. — K., 2001. — Vyp. 3. — S. 334–346.
24. Pokrovskiy M.N. Russkaia istoriia v samom szhatom ocherke / M.N. Pokrovskiy. — M. : Partizdat, 1933. — 544 s.
25. Rostovtsev M.I. Proiskhozhdeniie Kievskoi Rusi / M.I. Rostovtsev // Sovremennyye zapiski. — 1921. — Ch. III. — S. 142–149.
26. Tolochko A. Kievskaa Rus i Malorossiiia v XIX veke / Tolochko A. — K. Laurus, 2012. — 256 s.

Евгений Ковалёв

ИСТОРИЯ КИЕВА В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ МИХАИЛА ГРУШЕВСКОГО

Статья посвящена репрезентации проблем политической, социальной, экономической и культурной истории Киева в научных трудах украинского историка и общественного деятеля М.С. Грушевского (1866–1934). Показано, что учёный осмыслил киевское прошлое в контексте украинской национальной истории. Весьма важное место в его исторической концепции занимала тема Киева как традиционного центра Украины. Всё это обуславливалось ориентацией М.С. Грушевского на идеологическое обоснование формирования современной украинской нации средствами исторической науки.

Ключевые слова: Михаил Грушевский, история Киева, украинская историография.

Yevgen Kovalyov

HISTORY OF KYIV IN MYKHAILO HRUSHEVSKYI'S SCIENTIFIC HERITAGE

The article is devoted to representation of problems in political, social, economic and cultural history of Kyiv in scientific works by Mykhailo Hrushevskyi, a Ukrainian historian and public figure (1866–1934).

It is proved that Hrushevskyi's research about Kyiv scientific heritage is an important historiographical issue which was addressed to and will be addressed by researchers. The objective of the author is the role of city of Kyiv in its conception of history of Ukraine in the context of historiogeographical process at the end of the 19th century till the beginning of the 20th century, according to the analysis of Hrushevskyi's texts.

The article shows how the scientist comprehended Kyiv past in the context of Ukrainian national history. The topic of Kyiv as a traditional centre of Ukraine was significantly placed in his historical concept. All this was explained by Hrushevskyi's orientation on ideological justification for the formation of modern Ukrainian nation by means of historical science.

The key challenges of Hrushevskyi's historical concept were Mongol invasion and its influence on the fate of the whole Kyiv and Ukraine-Russ. The scientist used rich Kyiv scientific and educational traditions to justify long cultural continuity of Ukrainian history.

The author shows how M. Hrushevskyi put Kyiv past into Ukrainian national historic grand narrative. Kyiv concept "central city" as well as "capital city", which was explained by the desire to justify by means of historiography Kyiv role as a leading center of modern Ukrainian national movement, was of big value for the scientist.

Key words: Mykhailo Hrushevskyi, the history of Kyiv, Ukrainian historiography.

Дата надходження до редакції: 23 серпня 2016 р.